

УКРАЇНСЬКИЙ ПОЛІТИЧНИЙ АНЕКДОТ НА СТОРІНКАХ “ЩОДЕННИКІВ. 1923–1929” СЕРГІЯ ЄФРЕМОВА

Неоніла ГОЛОВЕЦЬКА

В останнє десятиліття ХХ ст. анекдот, зокрема політичний анекдот радянської доби, так званий “антирадянський” або ж “радянський”, побутує не лише в усній формі, а й у письмовій, що є наслідком таких суспільно-політичних явищ, як перебудова, зміна соціально-політичного ладу в просторі колишнього СРСР та ін. Політичний, антирадянський, радянський анекдот з’являється на шпальтах газет, журналів, у спорадичних виданнях. Здебільшого, якщо не винятково, це публікації, зорієнтовані на досягнення естетично-розважальної мети. Однак вони мають певну цінність і для фольклористів, оскільки можуть вважатися письмово зафіксованим польовим матеріалом, хоча й не паспортизованим. Як бачимо, саме життя, побутові умови ставлять перед фольклористами проблему дослідження побутування українського політичного анекдота радянської доби. Актуальність цієї проблеми очевидна, оскільки визначена міжгалузевим рівнем (фольклористика—історія—політологія), а також практичним значенням отриманих результатів, які допоможуть осмислити механізм зміни суспільного ладу в Україні в ХХ ст.

Український політичний анекдот перших десятиліть радянської влади представлений, зокрема, на сторінках “Щоденників” С. Єфремова (записи 1923–1929 рр.) [1]. Літературний критик, історик української літератури, відомий політичний та громадський діяч Сергій Олександрович Єфремов виступає тут і як збирач фольклору. Однак, беручи до уваги жанр твору — щоденники, а також практично-ілюстративну функцію, яку виконують фольклорні тексти в щоденних записах, ми трактуємо цей випадок як вияв стихійної фольклористичної практики, як певний феномен на межі української фольклористики, літературознавства, а то й політології, історії України.

Взірці новітніх політичних анекдотів, які С. Єфремов подає у “Щоденниках” під рубрикою “З новітнього фольклору”, виконують роль прикладів: як у значенні того, що наводиться для пояснення та доказу, так і в значенні анекдотичного жанру середньовічної прози,

який використовувався в ораторській літературі, у проповідях [2, 43–44]. Важко припуститися думки, що С. Єфремов вибірково подає взірці політичного анекдота у своїй імпрізований збірці. Єфремовський текст та фольклорні вкраплення в ньому не дають підстави говорити про авторську упередженість щодо когось або чогось. Ті взірці, які записував автор, існували поруч (правда, лише в усній традиції) із штучно створеним, інколи “на замовлення влади” прорадянськи зорієнтованим “новітнім” фольклором, про що з осудом говорять Олекса Воропай [3, 20], Клавдія Фролова [4], Ірина Кімакович [5] та ін. Можемо зробити висновок, що рефлексія С. Єфремова збігається з рефлексією народу, серед якого є і автор “Щоденників”.

На сторінках “Щоденників” С. Єфремовим зафіксовано 146 взірців політичних анекдотів, які були створені й побутували в Україні, зокрема в Києві, під час написання “Щоденників” — у 1923–1929 роках. Ми спробуємо класифікувати ці фольклорні взірці за ідейно-тематичним змістом та проаналізувати їх, виявивши специфіку поетики, актуальність у сьогоденні.

Це такі *групи політичного анекдоту 20-х років ХХ ст.*:

1. Анекдоти про історичні події 20-х рр. ХХ ст. та їх перебіг в Україні (українська інтерпретація).

2. Анекдоти про історичних осіб, які були суб’єктами політичної діяльності, зокрема представляли комуністичну партію, підконтрольні їй державні органи та їх політичну діяльність в Україні.

3. Анекдоти про цінності та життєві інтереси різних верств радянського суспільства: український політичний контекст 20-х років ХХ століття.

4. Анекдоти про українізацію 20-х років ХХ ст.

До першої групи, умовно названої “Анекдоти про історичні події 20-х років ХХ ст. та їх перебіг в Україні (українська інтерпретація)”, зараховуємо 40 фольклорних текстів, зафіксованих С. Єфремовим на сторінках

“Щоденників”. Вони відображають такі події радянської дійсності як: революція жовтня 1917 року та її наслідки; експансія революції в Європу та Азію; смерть партійних та державних діячів, зокрема Володимира Леніна; перейменування партії РКП на ВКП; розкол в партії; утворення фракції “більшовиків” та “меншовиків”; інфляція; партійні, соціальні та інші “чистки”, початок репресій; започаткування державної позики; перейменування міст на честь живих і померлих вождів, зокрема перейменування Петрограда на Ленінград; виселення інакодумців за межі держави або у провінцію.

Розміщення текстів у “Щоденниках” у послідовності датованих записів дає можливість простежити подію, що відбулася насправді та суголосну їй інтерпретацію у формі анекдоту. Так, наприклад, смерть Леніна та похорон і, відповідно, записи “З новітнього фольклору” від 28 березня 1924 року, в яких відображено рефлексію загалу на цю подію. Записи свідчать, що автор “Щоденників” прагнув дотримуватися синхронності записів і подій [1, 77]. Зокрема, у запису від 3 січня 1925 року читаємо своєрідне вибачення автора: “Ці з новітнього фольклору, може з деяким припізненням підхоплене” (У запису йдеться про муміювання тіла Леніна) [1, 181]. Можна зробити висновок, що над мотивацією записів та функцією, яку виконують тексти анекдотів у “Щоденниках”, домінує не естетично-розважальна, а практично-утилітарна мета: проілюструвати, звірити власні думки, міркування та спостереження реакції загалу, а також дати формульний (стислий, виразний, художній) вираз того, що відбувається насправді. Таким формульним виразом певної події чи явища і був анекдот.

Персонажами текстів цієї групи анекдотів є міліціонери, Комінтерн, робітники, провінціали, представники різних національностей (українці, євреї, росіяни, грузини), дипломати, селяни, студенти, комуністи (радянські й закордонні), іноземці, відомі особистості (Дем’ян Бедний, Риков, Муссоліні, Петровський та ін.). Персонажі виконують у текстах насамперед інформативну функцію: вказують на достовірність тих подій, про які йдеться в анекдоті, тобто на достовірність предмету зображення. Це певні часові маркери.

Просторовими маркерами політичних анекдотів цієї групи, які орієнтують читача/слухача на український історичний контекст події чи явища, є назви населених пунктів, вулиць, об’єктів, розташованих на території України: Київ, Харків, Дніпрельстан, а також мовні елементи та ін. Слід зазначити, що політичні анекдоти цієї групи відображають міський простір українського культурного контексту, оскільки С. Єфремов, імовірно, записував до “Щоденників” оповідки, почуті на вулиці, у міському транспорті, на ринку тощо.

Друга ідейно-тематична група політичних анекдотів, зафіксованих у “Щоденниках”, названа “Анекдоти про історичних осіб, які є суб’єктами політичного процесу, зокрема представляли комуністичну партію, підконтрольні їй державні органи та їх політичну діяльність в Україні”. До цієї групи можна зарахувати 56 взірців. Персонажами, дійовими особами політичного анекдоту цієї групи є історичні особи, політична діяльність яких проявилася у 20-х рр. ХХ ст. (час написання “Щоденників”) в Україні. Причому під історичними особами ми розуміємо суб’єктів політичної діяльності, тобто як фізичних, так і юридичних осіб. Це Ленін, Комінтерн, Маркс, Троцький, Секретаріат ВУЦВК, СРСР, Чичерін, “комісія (з студентської “чистки””, ВІНО (Вищий інститут народної освіти), КІНО (Київський інститут народної освіти), ПІВО (Педагогічний інститут вищої освіти), КВАС (Київська вища академія студентська), К. Радек, Риков, ЦИК (Центральний исполнительный комитет), комуністи, комуніст-агітатор, міліція, МОПР (Международная организация помощи революционерам), Червона армія, Петровський Г., Зинов’єв, Каменєв, ЦК (Центральний комитет), юний піонер, селяни, РКП (Російська комуністична партія) – ВКП (Всеросійська комуністична партія), Совнарком (Совет народных комиссаров), українці (представники народу), Дзержинський, Калінін, ВКП(б) (Всесоюзна комуністична партія (більшовиків), ВКП(м) (Всесоюзна комуністична партія (меншовиків), непмани, ВУЦИК (Всеукраїнський центральний исполнительный комитет), “виключений з партії” (опозиція), представники різних етнічних груп (євреї, росіяни), комуніст (комуністи), Сорбкоп (Союз рабочих коопераций), ДПУ (Державне політичне управління), біржа праці, Сталін, “комісари в Кремлі”, батюшка,

комсомолец, кулак, середняк, незаможник, більшовики, “українізовані” (ймовірно, неукраїномовні) українці або ж представники етнічних меншин). Слід зауважити, що вперше ім’я Сталіна в переліку політичних діячів згадується в “новітніх” політичних анекдотах 20-х років ХХ ст. (серед зафіксованих С. Єфремовим) у запису від 16 листопада 1926 року [1, 429].

Третю групу, названу “Анекдоти про цінності та життєві інтереси різних верств радянського суспільства: український політичний контекст 20-х років ХХ ст.”, представляють у “Щоденниках” С. Єфремова 68 взірців. Тексти анекдотів цієї групи відображають життєві інтереси та цінності таких верств українського радянського суспільства 20-х рр. ХХ ст., які виокремлюємо із загалу за різними ознаками: належність до політичних партій та угруповань (комуністи, комсомольці, відверта й таємна опозиція); станова належність та сфера діяльності (духовенство, селяни, робітники, студенти, представники творчо-інтелектуальної сфери діяльності, урядовці, обивателі); а також вікова, етнічна (українці, євреї, росіяни, “кавказці”). Система цінностей та життєві інтереси представників цих верств суспільства формувалися у різні періоди (радянський і так званий “старорежимний”, дорадянський), причому впродовж різного часу (наприклад, етнічні цінності — тисячоліттями, а комуністичні на період 20-х років ХХ ст. вимірювались лише десятиріччями), а також під впливом різних чинників та мотивацій.

Серед текстів цієї ідейно-тематичної групи є ті, в яких відображено цінності та життєві інтереси діячів української науки, актуальні для українців як нації.

До четвертої ідейно-тематичної групи політичних анекдотів, зафіксованих С. Єфремовим на сторінках “Щоденників”, належить 27 взірців, і цю групу ми умовно назвали “Анекдоти про українізацію 20-х років ХХ ст.” Слід зазначити, що саме ця група представляє власне український політичний анекдот 20-х років ХХ ст. як за місцем творення і побутування, так і за ідейно-тематичним змістом. Тексти інших трьох груп можна лише умовно віднести до українських політичних анекдотів, оскільки їх змістова актуальність рівносильна як для українського простору, так і для інших регіонів колишнього Союзу.

Персонажами сюжетного дійства цієї групи анекдотів є “українізовані” та, відповідно, “українізатори”, “провінціяли”; столичні (харківські) урядовці, діячі ВУАНу, студенти, крамарі, червоноармійці, комуністи-агітатори, комуністи високого рангу (Риков, Петровський), селяни.

Слід зазначити, що тексти, виокремлені в цю ідейно-тематичну групу, марковані С. Єфремовим: “з українізаційних анекдотів” або “з українізаційних курйозів”.

Ідея українізації (коренізації) була лицемірством з боку уряду, тож не дивно, що загалом її сприйняли скептично і насторожено; це і відображають політичні анекдоти названої проблематики.

Анекдоти про історичні події 20-х років ХХ ст. та їх перебіг в Україні або ж їх українську інтерпретацію за жанровими ознаками близькі до фацецій: діалог у рамках непрямого мовлення, яким передано одноепізодний розвиток дії, що висвітлює певну політичну подію чи явище. Часто діалог представлено лише формою, у якій співбесідники (оповідач—слухач) подають репліки, а особи учасників діалогу представлено концептами “питання” — “відповідь”. Персонаж “слухач” є умовним, його роль збігається з реципієнтом цілісного тексту, тим, кому адресовано весь текст і чия репліка в тексті озвучує оповідач. Причому відповідь дається з урахуванням підтексту сформульованого питання, чим досягається сміховий викривальний ефект. Наприклад: в умовах впровадження економічної політики в молодій радянській державі у відповідності насамперед з доктриною марксового “Капіталу”, а також інфляції, стрімкого знецінення радянського червінця, відсутності “бази” в ньому, тобто твердої його ціни на міжнародному і внутрішньому ринку, питання про те, на чому тримається курс червінця передбачає скептичну відповідь: “На “Капіталі” Маркса” [1, 49].

Для зовнішньої політики радянської держави у всі роки її існування була характерна експансія: ідеології, російської мови, культури тощо. Реалізації цієї мети сприяло створення Комуністичного Інтернаціоналу, який існував у 1919—1943 роках. Ця “міжнародна організація об’єднувала всі комуністичні партії світу і здійснювала загальне керівництво світовим комуністичним рухом, розробляла основні принципи його стратегії і тактики... організаційною основою Комуністичного Ін-

тернаціоналу був принцип демократичного централізму” [7, 252–253]. Централізм Москви утверджувався присутністю російсько-радянського резидента в комуністичних партіях світу, місія якого була утаємниченою для “непосвячених”. Саме про це йдеться в анекдоті, який автор “Щоденників” коментує таким чином: “Як справляв кооперативний технікум Новий рік... При кінці бенкету були такі сценки... Один з начальства (теж комуніст і жид) так утробзвився, що почав розповідати совітсько-жидівські анекдоти. Ось деякі з них...” [1, 49]. Такий зачин дає підстави трактувати текст як квазімеморат, коли оповідач описує події, свідком яких він був. У даному випадку текст анекдоту виконує композиційну функцію — це текст у тексті: “Конгрес Комінтерна. Чекають представника од папуасів. Чекали довго, нарешті представник од Китаю нетерпляче завважає (із жидівським акцентом): “Ну чего еще ждатель? Ну, какой порядочный еврей позволит себе пробить ноздрю костью?... Это не то, что китайскую косу нацепить” [1, 49]. Використання етнографічних реалій (“пробить ноздрю костью”) як національної символіки папуасів — суб’єктів світового комуністичного руху — само по собі створює сміховий ефект, нівелює урочистість і вагомість того, що маркірується словосполученням “Конгрес Комінтерну”.

Часто кінцівка фацеції має моралізуюче, дидактичне спрямування, суть якого — повчати через сміх. Оскільки призначення текстів політичних анекдотів у “Щоденниках” чітко функціональне — ілюстративно-інформативне, то доносить до читача (слухача, очевидця) мораль сюжетів автор “Щоденників” — С. Єфремов. Ось із запису від 13 січня 1924 року [1, 56] “Обиватель вже склав анекдота... “Як хочеш назвати сина?” — “Червінчик”, — “Чому червінчик?” — “А нехай здоров росте так, як червінець”. Автор так коментує анекдот і ситуацію з червінцем: “А й справді папіряний червінець росте... За три місяці більш як у 15 разів підскачив, — розумій це так, що ціни у п’ятнадцятеро виросли... І справді: мільярд зробився вже дрібним розмінним знаком. А в газетах вболівають за Німеччину, що там марка впала” [1, 56]. В іншому тексті автор використовує промовисту метафору “про грошову вакханалію”, подає текст в тому ж фацеційному жанрі. Тут у ролі оповідача “якась провінціалка”, якій у Києві на Хрещатику “якийсь

юнак” (певно перекупщик — Н. Г.) зробив пропозицію валютного обміну. Однак провінціалка пропозицію валютного спекулянта витлумачила як непристойно-сексуальну. Аналізуючи склад персонажів цього тексту, можемо зробити припущення, що наслідки інфляції були більш відчутні в місті, оскільки сприйняття людини з провінції, некийянки, не “прозріває” істинний смисл фрази. Образи цього анекдоту зримо передають типову для стану інфляції картину з вулиці: “Іду ото я Хрещатиком, коли до мене підбігає якийсь юнак, і півголосом просто: “Даю, каже, червонець ...” [1, 63].

Зустрічаємо на сторінках “Щоденників” і анекдоти в жанрі новели, в яких сюжет вибудований на протиставленні: потреба “заведення соціалізму в Соціалістичній державі”, “концесії чужоземцям роздано в Соціалістичній державі” і зміна ситуації на протилежну: “здано в концесію і найголовнішу справу у радянській соціалістичній державі: зведення соціалізму” [1, 746]. Лексичний склад, стиль викладу, можливі інтонації прочитання та проговорювання тексту пародіюють декларативність, лозунговість, фальшиву публіцистичність, яка утверджувалася на всіх рівнях радянського суспільства.

Як бачимо, у “Щоденниках” С. Єфремова вміщено збірку українських політичних анекдотів під назвою “З новітнього фольклору”; її унікальність і специфіка в тому, що фольклорні взірці подані автором у контексті щоденних записів не спорадично, а з певною метою: проілюструвати, аргументувати власне спостереження або розмірковування над дійсністю, реакцією загалу, оскільки думка, емоція, репліка чи коментар народу знайшли своє влучне втілення у жанровому різновиді фольклорної епічної прози — політичному анекдоті. Виразальні засоби українського політичного анекдоту 20-х років ХХ ст. — це система художніх образів, які є монументальними за масштабністю зображення (Ленін, Риков, Троцький, Сталін, Петровський), а також образи-концепти (Троцький — опозиція; Москва, Кремль — осередок централізованої влади та ін.); постійні фольклорні образи, характерні для жанру анекдоту, наприклад, трікстер, який є носієм істини й присутній в сюжеті для того, щоб профанувати “мудреця” — носія лжеістини).

Ідейно-тематичний зміст фольклорних текстів, представлених на сторінках “Щоденників” С. Єфремова, утверджує у висновку про

загальне неприйняття радянської політики як на внутрішньому, так і зовнішньому рівнях, прагнення висміяти її та тих, хто її визначає і провадить. Цей сміх не розважально-оновлюючий, а категорично-нищівний.

Значення політичного анекдоту 20-х років ХХ ст. в часи його творення та побутування було надзвичайно велике, оскільки анекдот сприяв усвідомленню спільнотою своїх прагнень, цінностей та уподобань, збереженню культурної традиції, характеру й духу нації.

The article confirms that the Ukrainian political anecdote was fully developed as a genre of authentic Ukrainian folklore during the first years of the Soviet power. It had not only entertaining and aesthetic function, but also a practical one; it retained value of events and phenomena of the Soviet reality which were not manifested in the official written sources.

1. Єфремов С. Щоденники: 1923–1929. — К., 1997.
2. Крекотень В. Оповідання Антонія Радивиловського (Із історії української новелістики XVII ст.). — К., 1983.
3. Воропай О. Етнографія — наука про націю. — Лондон, 1963.
4. Фролова К. Трагічний гумор українського фольклору советської доби // Визвольний Шлях. — 1997. — № 4. — С. 495–499.
5. Кімакович І. Сміхова культура: проблеми дослідження української традиції // Народна творчість та етнографія. — 1993. — № 1. — С. 48–53.
6. Політичний словник / За ред. В. Врубльовського та ін. — К., 1976. — С. 252–253.

ЕСТЕТИКА ФОЛЬКЛОРИЗМУ У ТВОРЧОСТІ КОМПОЗИТОРА БОГДАНА КОТЮКА

Юрій ГУЛЯНИЧ

Термін “фольклоризм” у музичній літературі використовується не надто часто, хоча як явище у композиторській творчості є надзвичайно розповсюдженим. Дослідники часом замінювали його такими поняттями, як цитування народних пісень, використання у композиторській творчості елементів народної жанровості та ін. На практиці надзвичайно важко знайти будь-яке творче висловлювання, що хоча б у певному сенсі не було дотичним до народної творчості. У цьому зв’язку зразково-хрестоматійним прикладом може бути творчість Арнольда Шенберга¹. Як не парадоксально, але навіть творець додекафонізму — цілком абстрагованої від багатовікового пласту народного мистецтва системи — у своїх атональних композиціях дуже часто використовує жанрову і ритмо-фактурну основу австрійського фольклору, зокрема *лендлер*. Таким чином, фольклоризм як термін, що означає певну орієнтацію композитора на стилістику і дух народної творчості, можна застосувати практично до будь-якого автора.

У теоретичному музикознавстві другої половини ХХ ст. стосовно найновіших проявів фольклоризму було запроваджено терміни

“неофольклоризм” і “нова фольклорна хвиля”². Ці вдалі характеристики творчого методу провідних композиторів ХХ ст. були покликані окреслити новаторський погляд на співвідношення суб’єктивного бачення митця з новою формою озвучення об’єктивізму народного мислення. Визначення “неофольклоризм” стало логічним продовженням термінологічного ряду характеристик новітньої творчої стилістики, яка за своїм характером експлуатувала риси естетики попередніх епох. Отже, в одній шерензі з *неокласицизмом* та *неоромантизмом* логічною появою себе задекларував *неофольклоризм*. Цей термін у музикознавстві насамперед характеризує творчі методи І. Стравінського, Б. Бартока, З. Кодаї³. Водночас у радянському музикознавстві було запроваджено термін “нова фольклорна хвиля”, який окреслював принципи застосування окремих національних рис народної творчості тогочасного інтернаціонального конгломерату, яким був СРСР. Термін набував ознак політичного виправдання — звернення радянських композиторів до джерел рідного національного мистецтва. Під характеристику “нова фольклорна хвиля” потрапили такі імена, як С. Сло-